Գորիս

Գորիս, քաղաք Հայաստանի Սյունիքի մարզի Գորիս համայնքում՝ հայ-ադրբեջանական շփման գծի հարևանությամբ:

Գտնվում է մոտ 240 կմ հեռավորության վրա մայրաքաղաք Երևանից և 69 կմ հյուսիս-արևելք մարզկենտրոն Կապանից: Գտնվում է Վարարակն գետի (Որոտանի վտակ) ափին: Քաղաքը գտնվում է Երևան – Ստեփանակերտ ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող ճանապարհի վրա:

Գորիսը հիմնադրվել է 1870 թվականին՝ որպես Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավառի կենտրոն: Սակայն կան նաև փաստեր այն մասին, որ Գորիսը որպես քաղաք հիմնադրվել է ավելի ուշ 1890–ական թվականների կեսերին: Այդ փաստն առաջ է բերում պատմաբան Լեոն այն ժամանակ, երբ այցելել էր Գորիս: Նա Գորիս էր այցելել 1888 թվականին և գրում է, որ այդ թվականին դեռևս Գորիսում կային ընդամենը մի քանի տասնյակ տներ, և այդ պատճառով նա չէր ցանկանում Գորիսին անվանել քաղաք, սակայն նրան շատ էր գերել Գորիսի փողոցների դասավորությունը: Քաղաքն ունի մոտ 20 հազար բնակչություն (2015) և գտնվում է 1370 մ բարձրության վրա: Ունի 24 գյուղ:

Քաղաքի արևելյան մասում է գտնվում Հին Գորիսը (Կյորես) կամ Գորիս գյուղը՝ քարանձավային բնակավայրերի մի ամբողջ շարք։ Ներկայիս բուն քաղաքի տեղում մինչև 1870-ական թվականները եղել է անբնակ տարածք։ Արևելյան մասում է գտնվում քաղաքի խորհրդանիշ համարվող բլուրը, որը տեղացիներն անվանում են Լաստի Խութ։

Նախկին անվանումներ

Նախկինում քաղաքն անվանվել է Գերյուսի, Գուրիայա, Գորես, Գորիս, Հին Կյորես, Կյուրիս, Կուրիս, Ձագեձոր, Ձանգիզուր, Ձանկյազուր, Կյուրյուս։

Գորիս անվան տարբեր բացատրություններ կան։ Ենթադրվում է, որ տեղանվան հիմքը կազմում են հնդեվրոպական նախալեզվի գուռռ-«ժայռ» և էս-«լինել» բառերը, այսինքն Գորիս-Կյորես նշանակում է ժայռոտ տեղ։ Քաղաքի տեղում բնակավայր եղել է հնագույն ժամանակներից, թերևս մարդն այստեղ բնակություն է հաստատել քարեդարյան շրջանում։ Գորիս անվան հնագույն հիշատակումը գալիս է ուրարտական ժամանակաշրջանից։ Ռուսա Ա թագավորը մ.թ.ա. 8-րդ դարում թողել է սեպագիր արձանագրություն, ուր իր նվաճած 23 երկրների մեջ նշում է Գուրիայա երկիրը։ Գիտնականները գտնում են, որ դա Գորիսն է։ Գորիսում գտնվել է նաև Արտաշես Ա թագավորի (մ.թ.ա. 189-160) արամեերեն արձանագրության սահմանաքար։ Այն գտել է ՏաթևՀԷկի աշխատակից Արշակ Հովհաննիսյանը 1964 թվականին՝ Եռաբլրի սարահարթում։ Բնակավայրը գոյություն է ունեցել նաև միջին դարերում և գտնվել է ներկայիս Գորիսի արևելյան մասում՝ համանուն գետի ձախ ափին, կոչվում էր հին Գորիս և համապատասխանում է

Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից հիշատակած (18-րդ դար) Գորու և Գորայք գյուղերից մեկին: Քաղաքի անվան ներկայիս գրելաձևն առաջին անգամ հանդիպել է 1624 թվականին՝ Բարսեղ Երեցի կողմից գրված մի ձեռագրում, որտեղ նշվում է Յոլունցների մասին՝ թե ինչպես թուրքերին թույլ չէին տալիս բնակություն հաստատել: Դա մեծ հոգեբանական նշանակություն ունեցավ գորիսեցիների կյանքում՝ նույնիսկ խորհրդային իշխանությունների ժամանակ ոչ մի ադրբեջանցի Գորիսում և նրա հարակից գյուղերում բնակություն չհաստատեցին:

Պատմություն

Հին դարեր

Բնակելի քարաբուրգերի համալիր

Ժամանակագրական տեսակետից քաղաք կարելի է ասել Նոր Գորիս, որովհետև Հին Գորիսը, կամ ինչպես ասում են՝ Կյորեսը գտնվում է ավելի բարձր, չորս կիլոմետր հեռու: Նախատեսվում է պահպանել այդ ժայռափոր բնակավայրը, որը ոչ միայն պատմական հնավայր է, այլ կարևոր է նաև զբոսաշրջիկներին սպասարկելու տեսակետից: Գորիսի շրջակայքը լի է արտասովոր աշտարակներով, ամրոցներով, բուրգերով, քարանձավներով, անդրջրհեղեղյան քարակերտ հրաշալիքներով:

Գորիսը բնակավայր է եղել հնագույն ժամանակներից, թերևս մարդն այստեղ բնակություն է հաստատել քարեդարյան շրջանում: 1980-ական թվականների սկզբին այստեղ իրականացված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են բարձրարժեք բրոնզյա իրեր՝ կանացի զարդեղեն, դաշույն, տեգ, հմայիլներ, ամանեղեն: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ դրանք պատկանում են մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերին, ունեն տեղական ծագում և խոսում են տեղաբնակների բարձր մշակույթի և կենցաղի մասին: Հին ժայռապատկերներ են գտնվել Իշխանասարի փեշերին, որոնց թիվն անցնում է 1500-ից՝ հիմնականում մարդու և ընտանի կենդանիների պատկերներով և վերաբերում են մ.թ.ա. 5-2 հազարամյակներին: 2000 տարի առաջ, Հայկական թագավորության մեջ՝ Սյունիք նահանգում, Գորիսը ունեցել է տվյալ ժամանակների կարևորագույն բնակավայր-քաղաքներին բնորոշ հասարակական զարգացած ենթակառույցներ:

Նոր շրջան

Քարանձավային թատրոն, որը գործել է մինչև 20-րդ դարասկիզբ

Դեռևս Միջին դարերում Գորիսը կարևոր հանգույց էր Նախիջևանից Զանգեզուրով դեպի Արցախ ու մերձկասպյան տափաստանները ձգվող բանուկ այն ճանապարհի վրա, որով տեղափոխվում էր Նախիջևանի աղը: Ըստ 7-րդ դարի պատմիչ Աբրահամ Կրետացու՝ Գորիսից մեծ քանակի մետաքս են արտահանել Մեծ Մետաքսի Ճանապարհով դեպի Եվրոպա՝ քանի որ Մեծ մետաքսի

ճանապարհի երթուղիներից մեկը անմիջականորեն անցել է Գորիսի մոտ գտնվող պատմական ճանապարհով։ Պահպանվել է քարերի մեջ եղած քարվանսարան։ 16-րդ դարում Գորիսը մտնում է շահական Պարսկաստանի տիրապետության տակ. սկզբում՝ որպես Ղարաբաղի կուսակալության, ապա՝ Ղարաբաղի խանության մաս։

Գորիսը 19-րդ դարի սկզբին՝ 1813 թվականի հոկտեմբերի 13-ի Գյուլիստանի պայմանագրով, անցնում է ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ։ 1823 թվականին Գորիսն ուներ 119 ծուխ։

Բնակչությունը ստվարացել է Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828 թվական) Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան վերադարձած հայերի հաշվին։ Մինչև 1841 թվականը Գորիսը մտնում էր Տաթևի մահալի մեջ, այնուհետև դարձավ նրա արևելյան հատվածի գյուղերից կազմված Գորիսի գավառամասի կենտրոն։

1868 թվականին վարչական բաժանմամբ Գորիսը դարձավ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի գավառի կենտրոնը և կրում էր Գերուսի անվանումը[7]։

Զորի սահմանափակ տարածքը խոչընդոտում էր նրա զարգացմանը։ Դեռ 1867 թվականին Խաչատուր Յոլունցն իր որդու՝ Սահակի հետ, քարանձավներից դուրս գալով, առաջին տունը կառուցեց ներկայիս Գորիս քաղաքում, դառնալով նոր Գորիսի հիմնադիրը։ Յոլունցները, որոնք հետագայում դարձան Յոլյաններ Գորիսի առաջին բնակիչները։ 1870 թվականին գետի աջակողմյան հարթավայրում հիմնվեց Գորիս քաղաքը, որը և ստանձնեց Գորիսի վարչական դերը։ Այդպիսով՝ ցարական ժամանակաշրջանում Գորիսը ժամանակակից

Հայաստանի տարածքում թվով չորս քաղաքներից մեկն էր (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Գորիս):

19-րդ դարում Գորիսն ուներ շախմատաձև հատակագծով ճարտարապետական յուրովի ոճ, կանոնավոր կառուցված երկհարկանի հասարակական կառույցներ, որտեղ տեղակայված էին բազմաթիվ առևտրային տաղավարներ: Իսկ ավանդական կարպետագործները, մետաղագործները, գարեջրագործներն իրենց արհեստանոցներով զբաղեցնում էին քաղաքի հասարակական կենտրոնի կառույցների մնացող մասը: 19-րդ դարում Գորիսն իր հասարակական կյանքի զարգացման բնույթով համարվում է Սյունիք-Արցախի տարածաշրջանի ամենաձաղկուն ու զարգացած քաղաքը:

Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին

Գորիսի քարայրները, քարանձավներն ու բրգաձև ժայռերը մշտապես գրավել են զբոսաշրջիկների ուշադրությունը, և նրանցից շատերը Գորիսը համարում են գանձ, որն անպայման պետք է ճանաչելի դարձնել և ներկայացնել աշխարհին:

Խորհրդային շրջան

Գորիսը խորհրդային իշխանության տարիներին ամբողջապես վերափոխվել է, դարձել գեղեցիկ, բարեկարգ քաղաք։ Կառուցվել են առանձնատներ, հասարակական շենքեր, առողջապահական հիմնարկներ, մշակութալուսավորական օջախներ։ Ուներ միջնակարգ դպրոցներ, գյուղատնտեսական տեխնիկում, պետական թատրոն, մշակույթի պալատ, հայրենագիտական թանգարան, գրադարաններ, համալսարան։ Գորիսը դարձել էր նաև ժամանակակից արդյունաբերական կենտրոն։

1930 թվականի սեպտեմբերի 9 ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ Գորիսը դարձավ համանուն շրջանի վարչական կենտրոնը։ Քաղաքն անմիջականորեն արձագանքելով արցախյան շարժմանը՝ դարձավ նրա հենասյուներից մեկը։ Նշանակալից իրադարձություն էր 1989 թվականին Սյունյաց հոգևոր թեմի վերաբացումը, որի առաջնորդարանը հաստատվեց Գորիսում։ Գորիսում 1941-1945 թվականների Հայրենական Մեծ պատերազմում Գորիսի շրջանից մասնակցեցին 9146 զինվորներ, որոնցից զոհվեցին 4144, 2500–ն արժանացան ԽՍՀՄ պետական տարբեր խրախուսանքների ու պարգևների։ Գորիսի շրջանը տվեց 4 ԽՍՀՄ հերոս՝ Ա. Սարգսյանը, Գ. Գալստյանը, Ս. Առաքելյանը և Գ. Արզումանյանը, և մեկ Փառքի առաջին, երկրորդ, երրորդ աստիճանի շքանշանների։ Հայրենական Մեծ պատերազմում զոհվածների հիշատակին այստեղ կառուցվել է աղբյուր–հուշարձան։ Այստեղ են ծնվել Ռուբեն Յոլյանը՝ բժիշկ, Ակսել Բակունցը (1899-1937), Համլետ Յոլյանը, Սերո Խանզադյանը, Գուսան Աշոտը, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ Սևադա Բակունցը։

Ներկայումս Գորիսը ընդգրկվում է Հայաստանի Սյունիքի մարզի կազմում։

Զանգեզուրի մասին ժողովրդական պրոյեկտներ
(մի քանի վարկած անվան ծագման մասին)

Ա

Երբ Լենկ-Թեմուրը գալիս է հասնում է Արաքսի ափը, դեռ գետը չանցած, նրան ներկայանում է Մեհրի անունով մի իշխան և ասում.

- Լենկ-Թեմուրն ապրած կենա, եկել եմ քեզ ծառայեմ:

Թեմուրի հարցին, թե՝ ինչո՞վ նա կարող է ծառայել իրեն, իշխանը պատասխանում է.

- Քանի Խոտ գյուղի գլխին գտնվող վանքի մեծ զանգը կա, դու չես կարող գրավել այս երկիրը, թշնամուն հեռվից տեսնելուն պես, տալիս են այդ զանգը և ժողովրդին հանում նրա դեմ:

Լենկ-Թեմուրը մի քիչ մտածելուց հետո, ասում է.

- Գնա՛ էդ զանգը վառի, փչացրու, ես քեզ շատ ոսկի ու իշխանություն կտամ:

Դավաճանը գնում է, իր նման մի քանի ուրիշների հետ՝ գիշերով զանգի տակ կրակ են վառում և կտրում նրա ձայնը: Լենկ-Թեմուրը զորքով անցնում է Արաքսը: Իմանալով այդ մասին, վանահայրը կանչում է զանգահարին և կարգադրում շտապ զանգը տալ: Զանգահարը ինչքան փորձում է՝ զանգը ձայն չի հանում: Վազում է վանահոր մոտ և ասում.

- Ամեն բան զուր է, զանգը ձայն չի տալիս...:

Լենկ-Թեմուրը գիշերով գալիս գրավում է ամբողջ երկիրը: Գյուղերում մարդիկ զարմանքով հարցնում են իրար.

- Բա ինչո՞ւ զանգը չտվին:

Ոմանք էլ պատասխանում են.

- Զանգը զո՛ւր է, զանգը զո՛ւր է...:

Դրանից հետո գավառի անունը մնում է Զանգեզուր:

Բ

Որոտանի ձորում շատ գյուղեր են եղել, ամեն գյուղում էլ մեկ-երկու եկեղեցի: Առավոտնեռը, որ զանգերը տվել են, ձորը լցվել է նրանց ձայնով: Լսողներն ասել են. Զանգի ձո՛ր է, զանգի ձո՛ր է: Դրանից հետո գավառի անունը դրել են Զանգեձոր, որը բերանից-բերան դարձել է Զանգեզուր:

Գ

Տաթևի վանքը կառուցելուց հետո, զանգակատանը մի մեծ զանգ են կախել: Սրա ձայնն այնքան ուժեղ է եղել, որ երբ ղողանջել է, լսվել է ամբողջ գավառի լեռներում ու ձորերում: Ժողովուրդն ասել է.

- Էս ի՛նչ զոռ զանգ է, զանգը զո՛ռ է, որից և առաջ է եկել Զանգըզոռ կամ Զանգեզուր անունը:

Դ

Նոր Գորիսի մոտ գտնվող վանքում ժամանակին եղել է մի շատ մեծ զանգ: Երբ տվել են այդ զանգը, ձայնը լսվել է հեռուներում: Ժողովուրդն ասել է.

- Զանգը զորավո՛ր ա, զանգը զո՛ռ ա:

Դրանից էլ առաջ է եկել Զանգեզուր անունը:

Ե

Սյունյաց երկրի քարանձավներին տեղացիներն առաջ ծակեր են ասել, իսկ ձորերին էլ՝ ծակերի ձոր: Այստեղից էլ գավառի անունը մնացել է Ծակերի ձոր, որը հետո դարձել է Զագեձոր, Զանգեզուր:

Զ

Զանգեզուրի ձորերում տեսակ-տեսակ, գույնզգույն և շատ ծաղիկներ են եղել: Դրա համար էլ գավառի անունը դրել են Ծաղիկների ձոր, Ծաղկաց ձոր, որը հետո դարձել է Զանգեզուր:

Լեգենդ Գորիսի գեղեցկության և նրա անվան մասին...

Դա եղել է անցյալի այն հեռու-հեռուներում, երբ մարդու համար ժամանակ կոչվածի եղած–չեղածը մի օր էր, լուսացավ, ցերեկ եղավ, ապա մթնեց: Մարդը գիտեր ժամանակի միայն այդ միավորը: Եվ որովհետև բոլոր օրերն իրար նման էին՝ նա չէր տարբերում երեկը վաղվանից, վաղը՝ վաղը չէ մյուս օրվանից, վայրկյանը՝ Ժամից, ամիսը՝ տարուց, դարը հազարամյակից:

Բոլոր օրերը, տարիներն ու դարերը նրա համար այսօր էին:

Ահա այդ ժամանակներում Սյունիքում մի գեղեցկուհի աղջիկ էր ապրում Գորիս անունով: Ասում են՝ ոչ մինչ այդ, ոչ էլ դրանից հետո համայն աշխարհում այդպիսի գեղեցիկ էակ չէր ծնվել: Նրա ամեն ինչը անզուգական էր՝ և՛ իրանը, և՛ աչքերը, և՛ այտերը, և՛ շրթունքները:

Բայց ամենից գայթակղեցուցիչը նրա ժպիտն էր:

Աղջկա գեղեցկության համբավը ծովի ալիքի պես լափին տվեց, դուրս եկավ Հայոց աշխարհի սահմաններից ու գնաց շատ հեռու:

Գորիսին տիրանալու համար աշխարհի մոտ ու ծայրակալ կողմերից հրոսակներ եկան ու հեղեղեցին Հայոց աշխարհը։ Բայց գեղեցկուհին չհանձնվեց օտարների ձեռքը։

Նա ելավ մի բարձր աշտարակի վրա, և բոլորի աչքի առջև, կախարդական ուժով, այսպես արեց. պոկեց իր կուրծքը և շպրտեց դեպի սարահարթը։

Գետինը ճեղքվեց և դարձավ տաշտակաձև գոգավորություն։ Մի քանի հրոսակներ մտան Գորիսի նորածին գետահովիտը, հուսալով, թե կտիրանան աղջկա գեղեցիկ կրծքին։ Բայց նրանց ձեռքը ոչինչ էլ չընկավ։

Աղջկա կուրծքը գոգավորություն էր դարձել։

Հետո գեղեցկուհի Գորիսը իր մարմնից պոկեց սրունքները և շպրտեց դեպի նորաստեղծ գետահովիտը, որի եզրավորող լանջերին տնկվեցին բազմաթիվ քարե բուրգ-սյուներ։ Հրոսակները հիմա էլ աճապարեցին բրգաձև ժայռերի մոտ, բայց այսքան սյուների մեջ ինչ իմանաս, թե որն է Գորիսի հրաշագեղ սրունքը։

Եվ այդպես աղջկա մարմնի մասերը գեղեցկացրին գետահովիտը՝ դառնալով ձորակներ, սյուներ, քարանձավներ։Գորիս գեղեցկուհին ինքնազոհության դիմեց և գեղեցկացրեց հայրենի բնությունը։

Գեղեցկուհու անունով այստեղ ստեղծված բնակավայրը կոչվեց Գորիս։ Հնում այն մտնում էր Սյունյաց աշխարհի Հաբանդ գավառի մեջ։ Գորիսի ստինքների ընկած տեղում երկու գյուղ է հիմնվում։ Գետի մի ափին Գորու գյուղն էր, մյուս ափին՝ Գորայք գյուղը։ Այս հնամենի գյուղերի տարածքում էլ 1870 թվականին հիմնադրվել է Գորիս քաղաքը, որը պահել էԳորիս գեղեցկուհու հմայքն ու թովչանքը։

Գորիս քաղաք. սրբավայր Բարդուղիմեոս առաքյալի օրերից

Գորիս քաղաք. սրբավայր Բարդուղիմեոս առաքյալի օրերից

Աստվածապատվեր հրամանով «Սյունյաց երկիրը» 2019 թ. նոյեմբերի վերջին օրերին եւս շարունակեց ուխտագնացությունը Սյունիքի մարզում:

Հերթական շրջայցը Գորիս քաղաքում էր:

Անշուշտ, բազում անգամ եղել էինք Գորիս քաղաքի սրբավայրերից ամեն մեկում: Բայց ստույգ շարադրանք ապահովելու համար կարեւոր համարեցինք վերստին այցելել այդ վայրեր:

Գորիս քաղաքում մեր ստեղծագործական խմբին ուղեկցում էին՝ նախ՝ Լեւոն Սամվելի Հովսեփյանը, ապա՝ Խասան Հարությունյանն ու Վլադիկ Ղազարյանը, որոնց երախտագիտություն ենք հայտնում:

Ի դեպ, Խասան Հարությունյանը վերստին ցույց տվեց, որ Գորիս քաղաքի սրբավայրերի մասին ունի հանրագիտարանային տեղեկություններ:

Բարդուղիմեոս առաքյալի կառուցած վկայարանը

Կա ավանդազրույց, որի համաձայն՝ Բարդուղիմեոս առաքյալը փոքրիկ մի վկայարան է կառուցել այստեղ:

Դա այն վայրն է, որտեղ 19-րդ դարավերջին եւ 20-րդ դարասկզբին կառուցվեց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

Ըստ Ստեփանոս պատմիչի՝ «...Բարդուղիմեոսը Պարսկաստանից վերադառնալիս իր աշակերտների հետ գալիս է Ատրպատական եւ անցնելով Երասխ գետը՝ մտնում է Սիսականի սահմանները...»:

Արեւիքում, Բաղքում, Գողթնում իր առաքելությունն ավարտելուց հետո նա ուղեւորվեց Հայաստանի մայրաքաղաք Դվին:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Հայոց մայրաքաղաք գնալիս Բարդուղիմեոս սուրբ առաքյալն անցել է Հաբանդ, ապա Ծղուկ գավառներով:

Ձագեձորի վանքը, որ կառուցել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը

Այն, որ Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայիս Գորիսում կառուցել է Աստծո տաճար, միայն ավանդազրույցը չի վկայում:

Մատենագիտական աղբյուրների հիման վրա այդ մասին վկայում է նաեւ Սերո Խանզադյանը. «Մեր Գրիգոր Լուսավորիչն իր ձեռքով այստեղ վանք է կառուցել, որի ավերակը կա Վանքի տափում»:

Բայց Սերո Խանզադյանը, թույլ տվեք ասել, սխալվում է, երբ այդ վանքը նույնացնում է Պետրոսկա վանքի հետ, քանզի որեւէ փաստարկ չի վկայակոչում:

Եվ, այդուհանդերձ, արձանագրենք՝ վանքը գտնվել է ներկայիս Գորիս քաղաքի 3-րդ հիմնական դպրոցից արեւմուտք ընկած բարձունքի վրա՝ երբեմնի ավտոձեռնարկության տարածքում:

Ավագ սերնդի ներկայացուցիչները տեսել են ե՛ւ պատի հետքերը, ե՛ւ խաչքարեր:

Խնդրո առարկայի վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում է արել Երվանդ Լալայանը՝ «Մի ավանդություն էլ ասում է, թե Նոր Գորիսից մի վերստ դեպի հյուսիս գտնվող վանքում երբեմն մի այնպիսի զանգ է եղել, որ ձայնը շատ հեռուն լսվելիս է եղել. ուստիեւ ժողովուրդը սովորել է ասել՝ «Զանգը զոռ», այսինքն՝ զանգը զորավոր, եւ իբր թե դրանից էլ առաջացել է Զանգեզուր անունը»:

Երվանդ Լալայանը մեկ այլ առիթով կրկին անդրադառնում է այդ հարցին. «Նոր Գորիսից դեպի հյուսիս, հազիվ մի վերստ հեռավորությամբ միեւնույն հովտում գտնվում է մի քարաշեն, գեղեցիկ վանքի ավերակ՝ քանդված պարսպով ու մի քանի խցերով:

Մի քիչ ներքեւ վազելիս է եղել մի սառնորակ աղբյուր, որ այժմ Գ. Միրումյանի ծախսով տարված է Նոր Գորիս:

Ոչ մի արձանագրություն չկա բոլոր ավերակների վրա, միայն ավանդությունը պատմում է, թե երբեմն շատ հարուստ վանք է եղել, ունեցել է բազմաթիվ հոտեր, որոնց տված կաթը խողովակներով հոսել է սարից մինչեւ վանքը:

Այստեղ է եղել եւ այն զորավոր (զոռ) զանգը, որ իր անունը տվել է գավառին»:

Հարցի վերաբերյալ կարեւոր է ճանաչված հնագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի տեսակետը, որը շարադրված է «Դիվան հայ վիմագրության» գրքի 2-րդ պրակում (էջ 78-79):

Ահա՝ «Զագեձորի վանք-գտնվելիս է եղել Գորիսից արեւմուտք, դեպի Վերին Շեն տանող ճանապարհին մոտ, բարձրության վրա, այժմ միայն պատերի հետքերն են մնում բանջարանոցների մեջ»:

Փաստորեն՝ Սեդրակ Բարխուդարյանը ե՛ւ տեղն է հստակեցնում, ե՛ւ անվանումը:

Անվանման հարցում նրա տեսակետը, ինչպես տեսնում ենք, տարբերվում է Սերո Խանզադյանի եւ Երվանդ Լալայանի տեսակետներից:

Վանքի տափի եկեղեցու (վանքի) խնդրին անդրադարձել է նաեւ նշանավոր գորիսեցի Գագիկ Հայրումյանը, ով տարիներ շարունակ

հետեւողականորեն զբաղվում է Գորիս քաղաքի եւ Հին Գորիսի (Վերիշենի) պատմության ուսումնասիրությամբ:

Գագիկ Հայրումյանը 1950-ականներին իր տատի հետ մատաղի է գնացել Վանքի տափի սրբավայր:

Եվ հիշում է՝ «Մատուռը, որ թաքնված է փարթամ բուսածածկի հետեւում, երեւաց միանգամից՝ 4-5 մետրի վրա: Գրում եմ ու հիմա էլ՝ վաթսունհինգ տարվա հիշողությունների մութ ու լույս կծիկում առկայծում է ավեր պատերով ու դրանց շուրջ թափված որմնանախշերով կարմրավուն քարի այդ հրաշք շինությունը, որը հավանաբար 3-4 մետր լայնություն եւ 5-6 մետր երկարություն ուներ:

Տպավորիչն ամենուր պատից թափված քարերի քանդակներն էին ու ամռան արեւի շողերի մեջ նրանց գույները: Այդքան նուրբ վիմանախշեր ես տեսած չկայի: Ավերակների մեջ էլ կարելի էր պատկերացնել, թե ինչքան գեղեցիկ կառույց պետք է եղած լիներ այդ մատուռը, որի հյուսիսային կողմի սրբատաշ պատից 1-1,5 մետր բարձրություն էր մնացել, մյուս կողմերն ավելի ցածր էին, մուտքը հատակից քանդված պատի մի մասն էր, եւ արեւմտյան կողմին ծուռ հենված էր մետրաչափ խաչքար...»:

Լրջախոհ գիտնականի նախանձախնդրությամբ եւ պատասխանատվությամբ շարադրված այդ հետազոտության մեջ՝ նվիրված Հին Գորիս-Վերիշենի սրբավայրերին, Գագիկ Հայրումյանը, սակայն, հանգում է հետեւության՝ չվկայակոչելով որեւէ ապացույց:

Ահա՝ «Եվ այն համոզմանն եմ, որ Վանքի տափի եկեղեցական համալիրը եկեղեցաշինության համար նպաստավոր՝ 17-րդ դարի շինություն է: Ափսոսանքով կարծիք եմ հայտնում նաեւ, եկեղեցին մի դար անգամ չի ապրել, ավերվել է նույն հարյուրամյակի վերջում կամ 18-րդ

դարի առաջին կեսում՝ Գորիսի կոտորածի եւ ավերման հետեւանքով, Սինդուրու բնակավայրի եւ եկեղեցու կործանմանը զուգահեռ»:

Տարակարծություն կա, ինչպես տեսնում ենք, վանքի անվանման եւ կառուցման ու գործունեության ժամանակի հարցերում:

Ամենամեծ կռվանն այն է, որ Ստեփանոս պատմիչը, խոսելով Սյունիքի նշանավոր վանքերի մասին, Զագեձորի վանք անվամբ հիշատակություն չի արել:

Մինչդեռ մոռանում ենք Ստեփանոս պատմիչի՝ այդ առիթով ասված խոսքը: Նշելով Սյունյաց աշխարհում եղած վանքերի, եկեղեցական միաբանությունների եւ նրանց քանակի մասին, պատմիչն իր խոսքն այսպես է եզրափակում. «Դրանք թվով երեսուն են: Բայց ուրիշ շատերն էլ կային, որոնք չթվեցինք»:

Ասել է թե՝ Ստեփանոս պատմիչը Սյունիքի բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները թվարկելու, ներկայացնելու խնդիր չի ունեցել:

Այդ ամենը հաշվի առնելով՝ մեզ համար առավել ընդունելի է նշանավոր հնագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի տեսակետը, որ դա Զագեձորի վանքն է:

Ընդունելի է նաեւ տեսակետը, որ վանքը կառուցել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը:

***

Վերստին այցելելով Զագեձորի վանքի տարածք՝ տեսանք վանքի պատերի վերջին մասունքը՝ մոտ մեկ խորանարդ մետր պատի մնացորդ:

Երախտապարտ գորիսեցիներն այդ նշխարն առել են ծածկի տակ, բարեկարգել շրջակայքը, նոր խաչքարեր կանգնեցրել:

Եվ ամենակարեւորը՝ հավատավոր գորիսեցիներից շատերը, ինչպես դարեր շարունակ, հիմա էլ՝ շաբաթ եւ կիրակի օրերին, այցելում են այդ սրբավայր, որի զորավոր զանգի ղողանջները դարերի խորքից լսվում են նաեւ մեր օրերում...

Այստեղ եկեղեցի է կառուցել նաեւ Գրիգոր Լուսավորչի թոռը՝ Գրիգորիսը

Գրիգորիսը Վրթանեսի որդին էր:

Նա շարունակել է պապի եւ հոր գործը:

Ըստ Սերո Խանզադյանի՝ «...Գորիսում Գրիգորիսը (Գրիգոր Լուսավորչի թոռը) եկեղեցի է հիմնել եւ կոչել իր անունով՝ Գրի-Գորիս»:

Սերո Խանզադյանի կարծիքով՝ «Ժամանակի ընթացքում «Գրի» մասնիկը վերացել է, մնացել է Գորիս-ը:

... Այս իմ կարծիքը հաստատում է այն, որ մինչեւ վերջերս Գորիսում եղել է «Եկեղեցի Սուրբ Գրիգորիս» անունով:

Այս եկեղեցին հիշվում է 1667 թ. մի հիշատակարանում»:

Սերո Խանզադյանի սույն վկայակոչման մեջ, անշուշտ, վերապահությամբ ենք մոտենում այն տեսակետին, թե Գորիս տեղանունը ծագում է Գրիգորիս անվանումից. դա, թերեւս, կարող ենք համարել որպես Գորիս տեղանվան ստուգաբանության տարբերակներից մեկը:

Ռուսաց ժամը

Գորիսը 1870 թ. քաղաք հռչակվելուց հետո քաղաքի կենտրոնում կառուցվեց Ռուսաց ժամը:

Եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է 1897 թվականին:

Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Նիկողայոս:

Եկեղեցին կառուցված է եղել սպիտակ բազալտ քարից:

Ըստ Ակսել Բակունցի՝ Ռուսաց ժամն ունեցել է ոսկեփայլ գմբեթ, որի վրա՝ խաչ:

Քաղաքի ո՞ր մասում է գտնվել Ռուսաց ժամը:

Ըստ Ակսել Բակունցի՝ քաղաքի «բուլվարը» եւ Ռուսաց ժամն իրար կողքի էին:

Սերո Խանզադյանը հաստատում է դա՝ ասելով, թե քաղաքի փոքրի «բուլվարը» գտնվում էր Ռուսաց ժամի եւ Յոլունց «պասաժի» արանքում:

Խասան Հարությունյանն ավելի ստույգ է ներկայացնում (մեզ ցույց տալով) Ռուսաց ժամի տեղը՝ զբոսայգու հարավային մուտքի եւ քաղաքապետարանի միջեւ ընկած տարածք:

Նա վկայում է նաեւ, որ եկեղեցու մերձակայքի աղբյուրը՝ Ջամ աղբյուրը պահպանվել է եկեղեցին քանդելուց հետո՝ երկար տարիներ, եւ ինքը տեսել է աղբյուրը:

Մի շարք սկզբնաղբյուրներ վկայում են, որ եկեղեցին քանդվել է 1926-ին:

Ակսել Բակունցը տեսել է եկեղեցու քանդված վիճակը. Ռուսաց ժամի տեղ կանաչ պարտեզ էր, որտեղ սպիտակին էին տալիս եկեղեցու տաշած քարերը:

Ռուսաց ժամը քանդելու մասին տարեց գորիսեցիները հակասական պատմություններ են փոխանցել:

Իբր կոմսոմոլներն են, ինչ-որ կոչերից ոգեւորված ու խելագարված, գրոհել ու քանդել:

Իսկ ովքեր փորձել են ընդդիմանալ՝ հայտարարվել են հակահեղափոխականներ ու ժողովրդի թշնամիներ:

Ռուսաց ժամի շուրջ զրույցներում ուշագրավ է Խասան Հարությունյանի մեկ այլ վկայություն եւս:

1960-ականներին երբեմնի Ռուսաց ժամի եւ զբոսայգու հարակից տարածքում շինարարական աշխատանքներ կատարելիս՝ զբոսայգու ընդլայնման-բարեկարգման ժամանակ, զբոսայգու ներկայիս մարզադաշտի հարավային տարածքին կից երեւան է եկել երկու տապանաքար:

Տապանաքարերից մեկը Արշակ Շիրինյանի գերեզմանաքարն է եղել, մյուսը՝ Վահան Խորենունը:

Արշակ Շիրինյանը (ծնվել է 1879 թ. Շինուհայրում) հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից է:

Գերմանիայում բարձրագույն կրթություն ստացած երիտասարդը Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ էր:

Ինքն էր, որ 1918 թ. Նախիջեւանի Բիստում հանդիպեց Զորավար Անդրանիկին եւ նրան՝ զորագնդի ու գաղթականների հետ միասին, հրավիրեց Գորիս:

Արշակ Շիրինյանը եւ Վահան Խորենին 1920-ի կեսերին գազանաբար սպանվեցին Գորիսի բանտում:

Եվ տարօրինակ է, որ մեր ազգային-ազատագրական շարժման երեւելի դեմքերի գերեզմանին նույնիսկ մի վահանակ չկա՝ նրանց գերեզմանների տեղը վկայակոչող-ցուցանող:

Փոխարենը՝ Ակսել Բակունցի անվան դպրոցի դիմացի զբոսայգու հուշակոթողի վրա հավերժացված է թուրք Օջախկուլու հիշատակը, ում գորիսեցիները գնդակահարեցին՝ գորիսեցի մի կնոջ անպատվելու համար:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի

Կառուցվել է 1897-1904 թթ.:

1897 թվականին Գորիսի Մելիք-Հյուսեինյան իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները նախաձեռնում են Գորիս քաղաքում հայկական եկեղեցու կառուցումը:

Կառուցման համար կազմակերպվում է հանգանակություն: Դրամական միջոցների հանգանակությանը մասնակցել է ողջ քաղաքը:

Ըստ բանավոր վկայությունների՝ եկեղեցու կառուցումը ղեկավարել է իտալահայ ճարտարապետ:

Եկեղեցին 1903 թ. օծվել է Խրիմյան Հայրիկի կողմից, բացվել է 1904 թվականին, սակայն գմբեթ եւ խորան չի ունեցել:

1920 թ. եկեղեցում կատարվել է Գարեգին Նժդեհի եւ Արուսյակ Մինասյանի պսակադրությունը:

1921 թ. փետրվարի 21-ին Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում տեղի է ունեցել նաեւ Գարեգին Նժդեհի՝ Սպարապետ օծվելու արարողությունը:

Այդ եկեղեցու կառուցման տեղը պատահական չի ընտրվել:

Նախկինում եկեղեցիները կառուցել են ոչ թե պատահական վայրերում կամ ըստ հարմարավետության, այլ՝ քառասուն օր ծոմ են պահել, աղոթք են արել, որպեսզի Տեր Աստված ցույց տա, թե որտեղ կառուցեն տվյալ սրբավայրը, ասել է թե՝ սրբավայրը կառուցել են Տիրոջ հայտնության շնորհիվ:

Եվ, ի վերջո, ընտրվել է այն վայրը, որտեղ Բարդուղիմեոս սուրբ առաքյալը վկայարան է կառուցել:

Պատահական չէ Խրիմյան Հայրիկի՝ Սուրբ Էջմիածնից գալն ու օծելը, Գարեգին Նժդեհի՝ հենց այս եկեղեցում Սպարապետ օծվելը. եւ դա

այն պարագայում, երբ Սպարապետը հաճախ էր մնում Տաթեւ վանքում, պատահական չէր նաեւ Սպարապետի ամուսնությունը հենց այս եկեղեցում:

Եկեղեցին գործեց մինչեւ 1926 թվականը:

Փակվելուց հետո օգտագործվել է որպես հացամթերման պահեստ (մինչեւ 1960-ական թվականներ), այնուհետու՝ մինչեւ 1988 թվականը, եղել է Երկրագիտական թանգարան:

Վերաբացվել է 1989 թվականի դեկտեմբերին:

Եկեղեցու կառուցման հաջորդ փուլն իրականացվել է 1988-97 թվականներին, երբ կառուցվել են նաեւ գմբեթն ու սուրբ խորանը:

Այդ աշխատանքները նախաձեռնեց՝ նախ՝ Համլետ Մկրտչյանը, ով Գորիսի քաղաքային իշխանության ղեկավարն էր:

Այնուհետեւ՝ Սուրեն Խաչատրյանի եւ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Աբրահամ Եպիսկոպոս Մկրտչյանի ջանքերով եկեղեցին ձեռք բերեց իր վերջնական ու ամբողջական տեսքը:

1997-ի դեկտեմբերի 20-ին՝ ժողովրդական տոնախմբության վերածված օրը, հանդիսավոր պատարագով եւ օծման արարողությամբ վերաբացվեց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը:

Խաչի օծման արարողությունը կատարեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ն:

Եկեղեցու վերաբացմանը ներկա էին ՀՀ վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը, ՀՀ սահմանադրական դատարանի նախագահ Գագիկ Հարությունյանը, Սյունիքի մարզպետ Սուրեն Աբրահամյանը:

Առանց գմբեթի եկեղեցին ունեցել է 12 մ բարձրություն, իսկ գմբեթը կառուցելուց հետո՝ մինչեւ նրա գագաթը 25 մ 70 սմ է, խաչի հետ՝ 28 մ:

Խաչը, որ արեւելահայաց բրոնզապատ մետաղ է, պատրաստել է գորիսեցի մետաղագործ Ռազմիկ Դոլունցը (նախագծող՝ Սեւադա Զաքարյան):

Իսկ վարպետներ Վլադիմիր Սարգսյանը, Արամայիս Ճատունցը, Միհրան Թեւոսյանը, Արշակ Առաքելյանը, Սուրիկ Թելունցը, Ալբերտ Սահակյանը, Գարուն Իսախանյանը եւ Գարուն Քաթանյանը կառուցել են սուրբ սեղանը, թմբուկը եւ վեղարը:

Սուրբ Գրիգոր Տաթեւացու հուշակոթող-ուխտավայրը

Յուրօրինակ այս հուշակոթող-սրբավայրը հիմնվեց 2010-ին:

Հովանավոր՝ Սուրեն Խաչատրյան, քանդակագործ՝ Նարեկ Օրդյան, ճարտարապետ ու նախագծի հեղինակ՝ Սեւադա Զաքարյան:

Սուրբ Գրիգոր Տաթեւացու հիշատակի նորովի հավերժացումը պատահական չէր:

Մեր տարածաշրջանում առանձնակի հարգանքով ու պատկառանքով են հիշում Գրիգոր Տաթեւացուն:

«Երկրորդ լուսաւորիչ հայկազեան ազգի», ինչպես եւ «Ամենայն հայոց վարդապետ» հորջորջումների արժանացած Տաթեւացին ծնվել է 1346-ին, մահացել 1410-ին:

Մահացավ Տաթեւի վանքում եւ թաղվեց մեծ առաքյալների՝ Պողոսի եւ Պետրոսի տոնին ու նրանց դասակից եւ պատվակից եղավ:

Սուրբ Մարտիրոս

Կիսաժայռափոր մատուռ, գտնվում է Հին Գորիսից հյուսիս-արեւելք՝ բարձր լանջին:

Մատուռի մոտ եւ նրա ներսում կան խաչքարեր, թեեւ անարձանագիր են, բայց 10-11-րդ դարերի (թվականը նշում է հնագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը):

Կիսաժայռափոր մատուռի արեւմտյան մուտքի բարավորի վրա գրված է. «ԵՍ ՂԱԶԱՆՉԻ ԾԱՏՈՒՐՍ ԵՒ ՄԻՆԱՍ ՇԻՆԵՑԱՔ ՍԲ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, /ՃԻԼԱՎ Ս. ԹՎ.: ՌՃԾԲ»:

Ըստ Սեդրակ Բաարխուդարյանի՝ «Արձանագրությունը վերաբերում է նորոգությանը. շենքն ավելի հին է, եւ կողքին կան 10-11-րդ դարերի անարձանագիր խաչքարեր»:

Հին եկեղեցի

Թաղակապ, ուղղանկյուն հատակագծով կառույց է:

Շուրջը գերեզմանոց է:

Վերականգնվել է 19-րդ դարում:

Տեղանքը Գորիս գյուղի արեւելյան սարալանջն է:

Եկեղեցու անվանումը չկարողացանք հայտնաբերել:

Ակսել Բակունցի հիշատակը հավերժացնող խաչքար

2004-ին է կանգնեցվել հրաշալի այդ խաչքարը:

Կանգնեցվել է Ակսել Բակունցի տուն-թանգարանի այգում:

Կառուցման նախաձեռնողն ու հովանավորը Սուրեն Խաչատրյանն է, հեղինակը՝ Սեւադա Զաքարյանը, քանդակագործը՝ Ռազմիկ Արզումանյանը:

Կարմիր եկեղեցի

Ծակերի ձորի շրթունքին գտնվող ժայռափոր եկեղեցին է, որի բեմի կողքին կա եղծված արձանագրություն:

Դա Գորիսի նշանավոր հոգեւոր կենտրոններից էր:

Ըստ Երվանդ Լալայանի՝ «Մինչեւ այժմ էլ Կարմիր կիրակի օրը բազմաթիվ ուխտավորներ են գնում՝ գլխավորապես Հին եւ Նոր Գորիսներից:

Սա գտնվում է ձորի աջ կողմում՝ գրեթե գագաթին:

Դաշտի վրա կամ մի փոքրիկ գերեզմանատուն, որտեղից մի նեղ կածան քերծի լանջերի վրայով իջնում է դեպի ձորը, ուր բացվում է մի փոքրիկ քարաշեն դուռ: Անցնելով այս դռնից, մտնում ենք 9.23 մետր երկարության, 4.97 մետր լայնության եւ 2.84 մետր բարձրության մի այրի մեջ, որի միայն ձորահայաց կողմը պատ է քաշած:

Հյուսիսային կողմում շինված է սեղանը, որի վրա դեռեւս կանգուն մնում է վեմքարը:

Ինչպես երեւում է, տեղը անհարմար լինելով՝ հյուսիսային կողմում են զետեղել սեղանը:

Արեւմտյան կողմում՝ հողի մեջ փորված է ավազանը:

Սեղանի վրա կան բավական թվով կավե կանթեղներ, որոնցից միջինը շատ գեղեցիկ է»:

Դատելով Երվանդ Լալայանի հստակ նկարագրությունից՝ դա Ողջիազի թաղամասի ժայռափոր եկեղեցին է (ի դեպ, Սերո Խանզադյանն ավելի ընդունելի է համարում Ողջիազի տեղանվան այս ստուգաբանությունը՝ Իղճիազ (Խճավազ)):

Այդ վայրը նաեւ Խաչեր է կոչվել, ինչպես եւ հիմա:

Կարմիր եկեղեցի կարելի է գնալ Ողջիազի թաղամասի գերեզմանատան աջ մասով կամ հանգուցյալ Սերժիկ Թանգունցի տնամերձով:

Ձորի պռնկից իջնում ենք աստիճաններով:

Նույն Սերժիկ Թանգունցի ջանքերով երբեմնի կածանի տեղում աստիճանավանդակեր են դրվել՝ զուգահեռ կառուցելով ցանկապատ:

Այնպես որ՝ Կարմիր եկեղեցի իջնելն այլեւս վտանգ չի ներկայացնում:

Մենք Կարմիր եկեղեցի այցելեցինք երկու անգամ:

Վառված մոմերի առատությունից եւ թարմ ոտնահետքերից կարելի էր հասկանալ, որ գորիսեցի հավատավորները, ինչպես դարեր շարունակ, հիմա եւս ուխտագնացություն են կատարում Կարմիր եկեղեցի:

Եկեղեցին այնպիսի վիճակում էր, ինչպես 130-140 տարի առաջ տեսել ու նկարագրել է Երվանդ Լալայանը:

Դե իսկ խաչքարերից յուրաքանչյուրը արվեստի յուրօրինակ նմուշ է:

Սինդարայի եկեղեցին

Գորիսից 1,5-2 կմ հյուսիս գտնվող Սինդարա գյուղատեղիում է այդ եկեղեցին:

17-18-րդ դարերում կառուցված տաճարը հիմա էլ կիսաավեր վիճակում է:

Մերձակայքում գտնվող գերեզմանատանը կան անարձանագիր խաչքարեր, ինչպես եւ եղծված արձանագրություններով տապանաքարեր:

Երվանդ Լալայանն այսպես է հիշում. «Ձագեձորից փոքր-ինչ բարձր ձգւում է մի ուրիշ հովիտ, որ կոչւում է Սին-դարա:

Այստեղ կայ մի քարաշէն, կամարակապ եկեղեցու աւերակ եւ բաւականաչափ «քարատակ»-ներ, մի քանիսը քերծերի, մյուսները հողի մեջ փորուած:

Ծերունիների ասելով՝ սա «Վերի Շէնի», այսինքն Հին Գորիսի ամառանոցն է եղել»:

Սինդարայի եկեղեցուն անդրադարձ է կատարվել ե՛ւ Սեդրակ Բարխուդարյանի «Դիվան հայ վիմագրության» 2-րդ պրակում, ե՛ւ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում» (Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան):

Սինդարա եկեղեցուն անդրադարձել է նաեւ Գագիկ Հայրումյանը. «Կարծում եմ, որ Սինդուրու... եկեղեցին նույն ճակատագիրն է ունեցել, ինչ Վանքի տափի եկեղեցին, որ այն... կործանվել է դարձյալ մահմեդական քոչվոր ցեղերի հարձակումներից»:

Ըստ Գագիկ Հայրումյանի՝ «Այս եկեղեցու քահանան 18-րդ դարի առաջին կեսին եղել է Տեր-Բարսեղ Միրումյանց, որին փոխարինել է նրա որդին՝ Տեր-Դավիթ Միրումյանցը:

...Տեր-Դավիթ Միրումյանցը եղել է Սինդուրու եկեղեցու վերջին քահանան»:

«Խաչեր» մատուռը Սինդարայում, որ վերաշինվել ու ստացել է նոր անուն՝ Սուրբ Տրդատ

Ըստ Գագիկ Հայրումյանի՝ Սինդուրու եկեղեցու մոտ գոյություն է ունեցել նաեւ անանուն սրբավայր-քարակույտ:

Սյունիքի նախկին մարզպետ Սուրեն Խաչատրյանի պատմածով՝ մի անգամ նրան մի տարեց գորիսեցի ասել է, թե Սինդուրու ձորում ապրել է նաեւ բնիկ կյորեսեցիների Յուղումին տոհմը, որ Խաչատրյանների նախնիներն են:

Այդ ծերունու հորդորով էլ Սուրեն Խաչատրյանը (առանց ձեռք տալու եղած սրբավայրին) նրա կողքին 2005-ին կառուցել է մի մատուռ

(նախագծի հեղինակ՝ Սեւադա Զաքարյան, քանդակագործ՝ Վարդան Խուրշուդյան):

Մատուռի հարավային պատին քանդակված է Օրբելյանների տան զինանշանը:

Նորակառույց մատուռն օծվել է Սուրբ Տրդատ անվամբ:

Մեր այցելության օրը մատուռում մի խումբ գորիսեցիներ մոմ էին վառում:

Իսկ մի երիտասարդ, որ նախօրեին երեխա էր ունեցել, եկել էր հենց այդ սրբավայրում նշելու իր առաջնեկի ծնունդը...

Պարունի բաղի խաչը

Այս խաչը, ըստ Գագիկ Հայրումյանի, Սինդարա ձորում երբեմնի գոյություն ունեցած նավթաբազայի, «Ավանգարդ» տնտեսության բնակելի շենքերի տեղում կամ մերձակայքում է եղել:

Գագիկ Հայրումյանը հիմք է ընդունել Ստեփան Լիսիցյանի հետեւյալ հիշատակությունը՝ «Գորիսի եւ Վերիշենի ճանապարհին՝ Ղուրուշա կոչվող տեղում, թաղված է մի ինչ-որ սուրբ մարդ, որի գերեզմանին ուխտի էին գալիս անխոս, մոմ վառում, քարերը համբուրում եւ նույնպես անխոս վերադառնում՝ երեսը միշտ նրան դարձրած, քայլելով ետ-ետ» (Զանգեզուրի հայերը, էջ 297):

Պարունի բաղի խաչի տեղագրության հարցում մի փոքր այլ կարծիք կա Գորիսում, ինչպես ասացին Խասան Հարությունյանն ու Վլադիկ Ղազարյանը:

Պարունի բաղի խաչը, ըստ նրանց, այն խաչն է, որ գտնվում է քաղաքի Արցախյան խճուղու վրա՝ ճանապարհի աջ կողմում՝ բազմաբնակարան շենքերի եւ ավտոկայանի մերձակայքում:

Չի բացառվում, որ Ստեփան Լիսիցյանի վկայակոչած Ղուրուշա վայրը հենց դա է:

Մինչ օրս՝ շաբաթ եւ կիրակի օրերին, այնտեղ կարելի է հանդիպել հավատավոր շատ գորիսեցիների՝ եւ մոմ վառելիս, եւ մատաղ անելիս:

Ծակերի ձորի եկեղեցին

Կարմիր եկեղեցուց փոքր-ինչ վերեւ, նույն ձորակում, փոքրիկ գետակի անմիջապես ափին է գտնվել քարաշեն այդ եկեղեցին:

19-րդ դարավերջին Երվանդ Լալայանը եկեղեցին տեսել է ավերակ վիճակում:

Դռան կամարակապ քարին գրված է եղել՝ «Յիշատակ է սբ. եկեղեցիս Մելիք Օհանին եւ իւր ծնողացն Մելիք Բաղուն թվ. ՌՄԺԴ»:

Դա վկայում է Երվանդ Լալայանը եւ հավելում՝ «Սույն եկեղեցու հանդեպ գտնվող ժայռի գագաթին նկատելի են փորվածքներ: Ասում են, թե այստեղ ծառայելիս է եղել որպես բերդ»:

Դատելով Մեդրակ Բարխուդարյանի դիտարկումներից, կարելի է ենթադրել, որ այս եկեղեցին կամ մատուռը նույնպես կրել է Սուրբ Մարտիրոս անունը:

Իսկ Խասան Հարությունյանը վկայում է, որ 30-40 տարի առաջ ինքը տեսել է ավերակված եկեղեցու պատերի դեռեւս կանգուն հատվածները: Եվ եկեղեցին, իբր, կոչվել է Կամի վանք:

Մեդրակ Բարխուդարյանի կարծիքով՝ այդ եկեղեցին կառուցվել է 1765-ին:

Մենք այդ եկեղեցու տարածքում առաջին անգամ եղանք 2010 թվականին՝ Գորիս քաղաքի 140-ամյակի առիթով «Սյունյաց երկիր»

թերթի հատուկ համար պատրաստելիս: Այդ ժամանակ մեր ուղեկիցն էր այլեւս լուսահոգի Գամառնիկ Ներսիսյանը (լույս իջնի նրա շիրմին):

Ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ հիմա մենք տեսանք միայն եկեղեցու հիմքերը եւ մերձակայքում ցրված քարեր՝ որոշակիորեն մշակված:

Խասան Հարությունյանի վկայությամբ՝ եկեղեցու պատերի հետքերը վերացել են մի քանի տարի առաջ՝ ջրհեղեղի հետեւանքով:

Մելիքների եկեղեցին

Գորիս գյուղում գտնվող այդ եկեղեցին ավելի ճիշտ Մելիք-Հյուսեինյանների տոհմային եկեղեցին է՝ գերեզմանով:

Եկեղեցու ներսում եւ բակում են հուղարկավորված մելիքական այդ գերդաստանի ներկայացուցիչները:

Եկեղեցու բակում է թաղված Գորիս քաղաքի հիմնադիր Մանուչար բեկ Մելիք-Հյուսեինյանը:

Եկեղեցին շուտափույթ վերանորոգման կարիք ունի:

Քարվանսարայի ձորափնյա եկեղեցին

Գորիսի արեւմտյան հատվածից՝ Եռաբլրի սարահարթից մի ձոր է իջնում դեպի Թոզ կապ, որտեղ Գորիս քաղաքի գործող գերեզմանատունն է, որտեղ հանգչում է նաեւ Ամենայն հայոց գուսան Աշոտը:

Ձորավերջին, ավելի ճիշտ՝ ձորի հարավ-արեւելյան բարձունքին է գտնվում կիսավեր այդ եկեղեցին:

Շրջակայքում թափված քարերից ու դեռեւս կանգուն խաչքարերից երեւում է, որ գորիսեցիների համար պաշտելի սրբավայր է եղել այդ եկեղեցին:

Եկեղեցու անվան կառուցման եւ ժամանակի մասին տեղեկություններ չգտանք:

Եկեղեցին գտնվում է, ինչպես ասացինք, Թոզ կապի գործող գերեզմանատնից հյուսիս: Եվ գործող գերեզմանը մի քանի ամիս է, ինչ տարածվել է այդ եկեղեցու շուրջ:

Սուրբ Հռիփսիմե

Այն, ըստ մոտավոր հաշվարկների, թվագրվել է 17-րդ դարով: Սակայն վերջին շրջանում եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորի վրա բացվել է մինչ այդ անհայտ մի արձանագրություն հետեւյալ բովանդակությամբ՝ «ՅԻՇԱՏ(Ա)Կ Է ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՊԱՂԸՐԻ ՄԵԼԻՔ ՕՀԱՆԻՆ ԹՎ(Ի)Ն ՌՄԻԵ»:

Այս արձանագրությունից իմանում ենք, թե ում հիշատակին է կառուցվել այն, թե երբ է կառուցվել՝ 1776 թ.:

Եկեղեցու կառուցման հեղինակը եղել է Մելիք Օհանը:

Այն միանավ բազիլիկ կառույց է, ունի երկու մուտք՝ արեւմտյան եւ հարավային պատերի վրա, չորս պատուհանով:

Կառույցին՝ հյուսիսային կողմից, կցված է երկու սենյակ, որոնցից մեկի մուտքը եկեղեցու ներսից է:

Այն ծառայել է որպես ավանդատուն:

Եկեղեցու պատերը շարված են անմշակ բազալտով:

Մուտքերի եւ լուսամուտների շրջանակները, պատերի անկյունային հատվածները եւ ներսի միակ որմնակամարը շարված են մշակված բազալտով:

Պեղումներից հայտնաբերված եկեղեցական կառույցի մի շարք մանրամասներ վկայում են վաղ շրջանում եկեղեցու գոյության մասին, որի տեղում էլ, ըստ էության, կառուցվել է նորը:

Եկեղեցու շարվածքի մեջ կան քարեր, որոնք, որոշ մասնագետների կարծիքով, թվագրվում են 7-8-րդ դարերով:

Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին ցարական շրջանում վերանորոգվել է, իսկ խորհրդային տարիներին վերածվել ակումբի:

2009-13 թթ. եկեղեցին վերականգնվել է «Երկիր եւ մշակույթ», «Վիեն-Գորիս» կազմակերպությունների ու Վիեն քաղաքի տրամադրած միջոցներով:

Նորաշեն խաչը Գորիսի արեւելյան դարպասում

Գորիս քաղաքի արեւելյան մուտքն ազդարարող հուշակոթողի տարածքում 2019-ին կանգնեցվեց պղնձակոփ խաչ, որը բարձր դիտանոցից նայում է դեպի Գորիս քաղաք:

Ձեռնարկման հեղինակը եւ հովանավորը Գորիսի համայնքապետ Առուշ Առուշանյանն էր:

Սուրբ աղբյուրը՝ Լաստի խութի ստորոտում

Դարերի խորքից եկող այդ սրբավայրը վերջին տարիներին նորոգվել է Գորիսի համայնքապետ Առուշ Առուշանյանի նախաձեռնությամբ ու միջոցներով:

Նըհատակի լեռը

Ըստ ավանդության՝ այս լեռան ստորոտում է թաղված մի սուրբ նահատակ (բարբառով՝ նըհատակ):

Այդ մասին իմացել է նաեւ Ստեփան Լիսիցյանը՝ գրելով՝ «Հին Գորիսի մոտ, գրեթե իրար դիմաց, գյուղը պարփակող ձորահովտի լանջերին երկու քարայրեր ամփոփում են նահատակներին:

Մեկը կոչվում է պարզորեն՝ Նըհատակ, մյուսը՝ Սըփ Մըրտուրիս»:

Նըհատակից հյուսիս բարձրաբերձ լեռը նաեւ Ճգնավորի լեռ ենք անվանում:

Խաչի աղբյուրը

Հասարակ, փոքրիկ մատուռը գտնվում է Գորիս գյուղից արեւելք, բարձր ձորաբերանի գլխին՝ մի դարավոր ծառի տակ՝ աղբյուրի կողքին:

Մատուռի արեւելքում գտնվում է մի մեծ ժայռաբեկոր, որի արեւելյան երեսին գտնվում է այս վայրի հնագույն արձանագրությունը. «...ՇԻՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲՆ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԵԶ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԲԱՐԵԽՈՎՍ Ի ՔՍ/ԹՎ.:ՇԽ»:

1091 թ. այս արձանագրությունը Զագեձորի կամ Վարարակնի հովտի ամենահին վիմագիր արձանագրությունն է:

Այս սրբավայրի մասին բազում ավանդազրույցներ կան:

Կարծում ենք Ստեփան Լիսիցյանը Խաչի աղբյուրը շփոթել է Սուրբ Մարտիրոսի հետ եւ Սուրբ Խաչին առնչվող ավանդազրույցների մի մասը վերագրել Սուրբ Մարտիրոսին:

Ավանդազրույցներից մեկ-երկուսը՝ ստորեւ (ըստ Ստեփան Լիսիցյանի):

«Գորիսում պասի առաջին օրը գլխավորապես աղջիկներն ու հարսները, ինչպես նաեւ բոլոր հասակի կանայք, գնում էին ուխտ...Սուրբ Մարտիրոսի քարայր, որի գլխին բուսած էր մի հինավուրց կաղնի: Մի ժամանակ շուրջը բուսած է եղել մի ամբողջ պուրակ, որից մնացել է միայն

մի այդպիսի ծառ, որի հաստ ճյուղերից մի քանիսը հեռու էին ուղղված: Ջահելները կապում էին նրա վրայից ճինջ, ճոնջի՝ ճլորթի եւ մինչեւ երեկո ճոճվում. դա էլ ուներ իր մագիկ իմաստը. աճեցնելու, բուսցնելու նպատակով նույն իմաստով կրկնվում էր նաեւ Վարդէվառին»:

«Կանաչ գիրակի օրը տեղի էին ունենում մատաղ, պարեր, ձիարշավ, մրցություններ, հրացանաձգություն ձվի կամ այլ նշանի վրա, երբեմն քանդիրբազի խաղէր՝ լարախաղացություն»:

«Քիչ կաթ ունեցող մոր հիվանդությունը կարելի էր լվանալ՝ տանելով այդ կնոջը Սրփ Մրրտուրիսի քրատակից ոչ հեռու բխող աղբյուրի մոտ, լվանալ նրա ստինքները աղբյուրի ջրով եւ մոմ վառելով՝ ստանալ կաթի բնական առատությունը»:

Վերստին պնդում ենք՝ Ստեփան Լիսիցյանի նկարագրած այդ վայրն ավելի շատ համընկնում է Սուրբ Խաչի մերձակայքին, որտեղ մինչեւ հիմա պահպանվում են ե՛ւ աղբյուրը, ե՛ւ ծառը:

Հ.Գ.

Ըստ Խասան Հարությունյանի եւ Վլադիկ Ղազարյանի՝ սրբատեղիներ են եղել նաեւ Խուռըհատում, Հյումբաթի ձորում, Կյուփեր կոչվող դաշտամասում, Սրտաբանական հիվանդանոցի մոտակայքում ժամանակին կառուցված «Գամմա» գործարանի տեղում, «Ավանգարդ» տնտեսության անասնապահական համալիրի տարածքում (Գորիս-Երեւան ավտոմայրուղու սկզբնամասում), որոնք շինարարական աշխատանքների կամ հողերի մելիորացման հետեւանքով վերացվել ու անհետ կորել են:

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

(հատված «Կյորես» վեպից)

Ինչ չքնաղ լեզու էր կյորեսերենը. չուտեիր և չխմեիր, այլ միայն այդ լեզվով խոսեիր կամ լսեիր, թե ինչպես քաղցր և նուրբ հնչյուններով խոսում էր լվացարարուհի Մինան, ինչպես էր ծոր տալիս, ասես ոչ թե խոսում, այլ ճախարակի առաջ բարակ երգ էր ասում և բառերը նստում էին, ինչպես փափուկ մալանչներ։ Հապա Դոլուն Կարին... Կռանում էր սառն աղբյուրի վրա, կուշտ խմում և ջուրը բեղերից կաթկթելով ասում էր՝ խուվա՛յ... և այնպես էր ասում, այդ բառն այնպես էր զրնգում, որ եթե աղբյուրը նորահարս լիներ, ամոթից քողը կքաշեր երեսին... Իսկ Աթա ապերը, երբ բարկանար, այնպես մի «ըմբո» կասեր, որ Մեղվաքերծը կդրնգար։

Գորիսի ոչ մի փողոցում լեզուն այնքան վճիտ չէր, ինչպես Հին ճանապարհի վրա։ Այդ լեզու չէր, այլ կարոտ, տխրություն, զայրույթ. այդպես Ղաթրինի ձորում երգում էր կաքավը և մթնում կարկաչում էր Ցուրտ աղբյուրը։

-Տիեյերի հացերը մրսել են,- կասեր Աթա ապերը, չուխայի փեշից պոկելով փուշը, որ կպել էր արտի մեջ, բայց այնպես կասեր, կարծես խնդրում էր մի կարպետ, որ ծածկի արտերը։

- Հորա է, հորա,- և էլի ուրիշ ոչինչ չէր ասի Աթա ապերը, բայց այդ մի բառը կասեր դանդաղ, ծանր և արքայավայել, կասեր ինչպես հանդերի պատրիարքը, և ով կյորեսեցի էր, նա հասկանում էր, թե ո՞ւր կորան վաղեմի պարարտ հողերը և շարմաղ ալյուրը։

«Իրանի Թուրանում չկար քեզ բարաբար,

Դառն ես դառել, հե՛յ Զանգեզուր...»։

Աթա ապերը կարտասաներ երկու տող «Գորիսի գովքից», բայց այնպես կասեր, որ իբրև իջնում էր խոր ձորերը և բարձրանում էր բարձր լեռները, և լեռնային քամու նման լեզուն պտույտք է անում դեպի երկինք։

Այդքան գեղեցիկ և հնչեղ էր Կյորեսի լեզուն։ Նա մի չքնաղ գորգ էր՝ նախշերով և վարդ ծաղիկներով մի հին գորգ, ինչպես Մինայի աղջիկ ժամանակ գործած գորգը... Ինչքան հնանում ու մաշվում էր, այնքան շքեղանում էին գորգի գույները, և պատահում էր, որ Մինան, երբ այդ գորգը տանում էր գետը և լվանում էր,Մինան լաց էր լինում, և նրա հետ լաց էր լինում Կյորեսի լեզուն...